

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

**Дипломна робота
магістра**

на тему:

«Політичний радикалізм в СРСР (1985-1991 рр.)»

Виконала: студентка 2 курсу
Спеціальність 014.Середня освіта «Історія»
заочної форми навчання група Ist1-M19-z
Стебельська Ірина Василівна

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
кафедри АСІтаПД
Лубчинський Андрій Анатолійович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Історіографічна та джерельна база дослідження	9
Висновки до розділу.	
РОЗДІЛ 2. Криза соціально-політичного життя в СРСР в II пол. 80-х рр. ХХ ст.	19
Висновки до розділу.	
РОЗДІЛ 3. Виникнення політичних партій альтернативних КПРС в Україні.	42
Висновки до розділу.	
РОЗДІЛ 4. Сучасні проблеми політичного радикалізму в Україні.....	67
Висновки до розділу.	
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	89

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВОСК – Всеукраїнське об'єднання страйкових комітетів;
ДемПУ – Демократична партія України;
ДІА – Національний Рух «Державницька ініціатива Яроша»;
ДКНС СРСР – Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР;
ДУК ПС – Добровольчого українського корпусу «Правий сектор»;
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу;
КПУ – Комуністична партія України;
ЛПУ – Ліберальна партія України;
МДГ – Міжрегіональна депутатська група;
НРУ – Народний Рух України;
НТС – Народно-Трудовий Союз російських федералістів;
ПСП – Прогресивна соціалістична партія Н.Вітренко;
СНД – Співдружність Незалежних Держав;
ССД – Союз Суверенних Держав;
ТАРС – Телеграфна агенція Радянського Союзу;
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква;
УГГ – Українська гельсінська група;
УГКЦ – Українська греко-католицька церква;
УГС – Українська гельсінська спілка;
УНА-УНСО – Українська національна асамблея – Українська національна самооборона;
УНДП – Українська народно-демократична партія;
УРП – Українська республіканська партія;
УРП – Українська республіканська партія;
УСВА – Українська Спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів);
УСДП – Української селянсько-демократичної партії;
УХДП – Українська християнсько-демократична партія;

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена стрімким наростанням, на сучасному етапі, екстремістських і терористичних викликів, загроз безпечному існуванню людини, суспільства та Української держави загалом.

Спекулюючи на соціальних, економічних, політичних й етноконфесійних проблемах, використовуючи популістські методи політичної боротьби і нестримну соціальну демагогію, окремі політичні сили здобувають певну підтримку серед населення. Збурення ними протестних настроїв, схильність до свідомого спрощення суспільно значущих проблем шляхом формування колективного образу «ворожих сил», до яких потрапляють посадові особи органів державної влади, політичні опоненти, окремі національні та релігійні групи, зумовлюють суттєві ускладнення демократичного політичного розвитку України та її окремих регіонів. Це призводить до дезорганізації, а в окремих випадках і до блокування діяльності державних установ, спалахів насильства, поширення сепаратистських рухів, які значною мірою дістають організаційну, фінансову, матеріально-технічну, ідеологічну, а подекуди й військову підтримку з-за кордону.

Радикалізм як специфічна форма соціальної активності характеризується здатністю поширюватися на різні сфери суспільного життя. Тому дослідження цих феноменів є актуальним для різних галузей соціогуманітарних наук.

З огляду на це, особливої значущості набуває відпрацювання системи дезактивації виявів політичного радикалізму (в його екстреміському та терористичному проявах), яка сприятиме консолідації українського народу, розвитку його демократичної політичної культури та цивілізованих форм політичної боротьби, усуненню гострих конфліктних виявів, розв'язанню соціальних суперечностей.

Для сучасної історичної науки актуальним залишається дослідження ідеологічних аспектів виникнення розвитку та поширення політичного радикалізму. Аналіз цих явищ в ідеологічному вимірі обумовлюється актуалізацією форм політичної соціалізації та політичної участі, характерних для перехідних суспільств, які перебувають у стані системної кризи. Вияви радикалізму зазвичай спричинені фрагментарністю політичної культури, поширенням соціально-політичних протестних ідей серед різних прошарків населення.

Дослідження особливостей, тенденцій і закономірностей виникнення та поширення політичного радикалізму у 80-х рр. в СРСР є ваговою науково-теоретичною і прикладною проблемою. Ефективність її вивчення передбачає насамперед аналіз ідейно-культурних джерел, специфічних чинників та механізмів виникнення в умовах тоталітарно-авторитарної системи вітчизняного політичного радикалізму. З огляду на зазначені чинники дослідження політичного радикалізму у 80-х, на початку 90-х рр. XX ст. в СРСР є досить актуальним і суттєвим.

Об'єктом дослідження є політичний радикалізм у суспільно-політичному житті в СРСР у II пол. 80-х рр.

Предметом дослідження є причини виникнення та прояви політичного радикалізму суспільно-політичному середовищі в СРСР у II пол. 80-х рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1985 – 1991 рр., упродовж якого відбувався процес виникнення радикальних рухів та їх подальше перетворення у політичні партії.

Географічні межі роботи охоплюють територію СРСР, в межах його державного кордону, станом на 1985 – 1991 рр.

Метою роботи є обґрунтування природи та виявів радикалізму у політичному житті радянського суспільства, встановлення їхньої ідейно-політичної сутності, визначення об'єктивних умов і чинників виникнення радикалізму в умовах однопартійної системи, особливостей і тенденцій поширення політичних радикальних ідей, аналіз процесу виникнення

політичних течій радикального напрямку в різних союзних республіках на теренах СРСР, запобігання переростання політичного мирного радикалізму в екстремізм.

Для реалізації даної мети поставлено такі **завдання**:

- визначити стан наукової розробки теми та виявити наявну джерельну базу;
- показати суспільну атмосферу в радянському суспільстві після XXVII з'їзду КПРС і, виходячи з цього, виділити особливості масової свідомості, які визначали позицію населення країни щодо політики влади;
- з'ясувати причини виникнення та масового поширення радикальних політичних та соціально-економічних ідей серед населення Радянського Союзу;
- вивчити та проаналізувати особливості бачення політичного майбутнього різними політичними силами радикального напрямку;
- простежити зміну суспільно-політичних настроїв населення Радянського Союзу після XXVII з'їзду КПРС, що в подальшому призвело до розпаду СРСР;
- встановити особливості політичного радикалізму в СРСР впродовж зазначеного періоду;
- розглянути ставлення громадськості на політичні зміни в країні.

Методи дослідження. У процесі виконання роботи було використано низку загальнонаукових методів, у тому числі аналіз, синтез, індукція та дедукція, методи аналогії й порівняння, діалектичний. Під час написання магістерської роботи використано також різні спеціально-історичні методи дослідження, серед яких: ретроспективний та історико-генетичний ; історико-порівняльний; історико-типологічний; проблемно-хронологічний; структурно-функціональний; метод періодизації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше на основі аналізу джерельної та історіографічної бази проводиться комплексне вивчення

проблеми виникнення політичних радикальних течій в умовах однопартійної системи та суворого тоталітарного авторитаризму. Новизна наукових підходів обумовлена і тим, що в результаті проведених досліджень у магістерській роботі

вперше:

- визначено стан наукової розробки теми ставлення радянського суспільства до однопартійної системи в 1985–1991 рр.;
- проаналізовано вплив на суспільно-політичні настрої, моральний стан, свідомість населення Радянського Союзу критичного падіння економічного розвитку в період «застою»;
- показано динаміку суспільно-політичних настроїв та трансформацію масової свідомості населення країни у ході виникнення нових політичних сил;

подальший розвиток дістали:

- реакції радянського суспільства на реформаційні заходи М. Горбачова, ставлення громадян до курсу на соціальну переорієнтацію економіки;
- суспільно-політичних настроїв після XXVII з'їзду КПРС, оцінки радянською громадськістю проголошених партійним керівництвом напрямків на «перебудову» та «гласність»;

уточнено:

- ставлення та позицію Народного Руху України щодо нового Союзного договору;
- існуючі дослідження, присвячені проблемі розвитку і трансформації політичного радикалізму на сучасному етапі, а також запропоновано власне бачення методів запобігання переростання мирного радикалізму у тероризм та екстремізм.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні обґрунтування, узагальнення і висновки, які містяться у магістерській роботі стануть в нагоді при написанні узагальнюючих

праць з історії СРСР; підготовці та розробці спецкурсів з історії України й всесвітньої історії; розробці виховних заходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дана історичне дослідження виконане в руслі наукової проблематики кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін історичного факультету Кам'янець – Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Апробація результатів дослідження. Деякі положення та висновки магістерської роботи оприлюднені автором у звітній науковій конференції студентів та магістрантів університету.

Структура магістерської роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури – 82 позиції. Обсяг основного тексту становить 80 сторінок, загальний – 95 сторінок.

ВИСНОВКИ

Таким чином в процесі опрацювання матеріалів дослідження нами було визначено ступінь наукової розробки проблем виникненні та поширення політичних радикальних течій в СРСР у II пол. XX ст. Загалом даній темі дослідники не приділяли великої уваги. Головним чином досліджувались наслідки діяльності радикальних партій та рухів, як чинників, що призвели до розпаду Радянського Союзу. В нашому дослідженні ми намагались дати оцінку та визначити мотивацію причин масового схвалення населення СРСР національно налаштованих політичних радикальних течій.

Дане дослідження показало суспільну атмосферу середини 80-х років, прагнення людей до оновлення влади, економіки, соціально-побутової сфери тощо. В умовах глибокої економічної кризи, яка настала в країні, люди надіялись, що з приходом до влади нового покоління молодих політиків в країні наступлять кардинальні соціально-економічні та політичні зміни на краще. Але за оманливою показухою близькості з народом та демагогічними промовами стояла та сама стара партійна номенклатура яка не хотіла здавати свої позиції, своє право на сите та безтурботне життя. Партійна верхівка будь-якого рівня зовні прикривалась ідеями гласності та плюралізму думок але в середині залишалась та сама прогнивши авторитарно-тоталітарна система.

В ході дослідження нами з'ясовано, що громадяни мали надію на докорінну зміну партійно-номенклатурної системи управління, а не на зміну «вивіски» і нові гасла. Саме розчарування в діях нової верхівки влади підштовхнуло представників різних класів та верств до переконання у радикальних методах здійснення соціально-економічних та політичних перетворень в країні.

Схильність до політичної радикалізації прослідковується, також у минулій зовнішній політиці СРСР:

- збройне приєднання Закавказьких республік (після розвалу Російської імперії) які на той час уже стигли проголосити про свій суверенітет;
- силове приєднання Середньоазійських територій і, особливо, непримирима боротьба за їх атеїзацію;
- військове захоплення України, розпалювання громадянського протистояння, голодомори, неетнічне, штучне встановлення міжреспубліканських кордонів;
- приєднання, внаслідок політичних махінацій Прибалтійських республік тощо.

Усі перераховані чинники є невеликим переліком причин, що поступово підштовхували радянських людей до прагнення корінних змін, а влада запроваджувати ці змін не збиралась.

Усе це призвело до поглиблення ідей радикальних змін. Якщо в середині 80-х рр. головним прагненням були політичні, соціальні та економічні перетворення то до кінця десятиліття усе частіше починали лунати заклики до здійснення конституційного права на відокремлення окремих республік.

Суттєвий вплив на радикалізацію суспільної думки та зміну суспільно-політичних настроїв, що в подальшому призвели до розпаду СРСР мала відкрита, нічим не обґрунтована, не потрібна, на думку переважної частини населення, інтервенція і Афганістан. Радянські люди не розуміли за які такі ідеали гинуть в Афганістані радянські солдати, десятки тисяч залишаються інвалідами.

Важливим чинником політичної радикалізації суспільства, а особливо молоді, залишається не впевненість у завтрашньому дні радянських молодих людей. З огляду на лібералізацію та демократизацію життя в країнах близького зарубіжжя радянська молодь намагалась вирватись із тогочасного радянського буття. Це проявлялось у виникненні в країні різного роду неформальних об'єднань (рокери, байкери, качки-силовики тощо).

Незадоволеною ходом речей залишалась партійна молодь – комсомол. Їхнє гасло «Партия дай порулить!» говорить про прагнення до внутрішніх змін. Деякі представники комсомолу в подальшому брали активну участь у політичних радикальних рухах та партіях.

Отже на основі викладеного вище матеріалу ми можемо зробити висновок, що політичний радикалізм середини 80-х рр. і до 1991 р. мав у своїй природі не штучно вигаданий, а абсолютно природний характер. До виникнення право та ліворадикальних ідей та поглядів, що призвели до закономірного розвалу Радянського союзу, радянське суспільство поступово підводила сама держава, своєю недолугою, заснованою на праві сили та політичного нігілізму політикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерельна база

1. Бадзьо Ю. Маніфест Демократичної партії України / Ю. Бадзьо // Сучасність (Мюнхен). – 1990. – №7–8.
2. Вибір, але який? // Голос України. – 1991. – 21 лютого. – С. 2–3.
3. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3–4.
4. ДАЧО. – Ф. Р-8842. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.
5. Закон СССР «О всенародном голосовании (референдум СССР)» // Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. – 1990. – № 1.
6. Известия ЦК КПСС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.twirpx.com/files/science/historic/russia/nir/sources/periodic/izvestiya_ck_kpss/
7. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.15:1985–1988. – М.: Политиздат, 1989. – 671с
8. Літературна Україна. – 1990. – 8 березня.
9. Маніфест Демократичної партії України // Літературна Україна. – 1990. – 31 травня.
10. Материалы объединенного Пленума Центрального Комитета и Центральной Контрольной Комиссии КПСС, 24–25 апреля 1991г. – М.: Политиздат, 1991. – 143с
11. Одним із підмурівків незалежності України стала горбачовська «перестройка» // Україна молода. – 2005. – №75. – 23 квітня.
12. «Перебудова»: двадцять років по тому // День. – 2005. – №73. – 23 квітня.

- 13.Постановление Верховного Совета СССР «Об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР по вопросу о сохранении СРСР» // Известия. – 1991. – 19 января.
- 14.Установчий з'їзд Української Республіканської Партії. – К.: Вид-во “РУХінформ”, 1990.
- 15.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 120. – Арк. 4.
- 16.Центральний державний архів громадський об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
- 17.Центральний державний архів громадський об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 270. . – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 35 зв.–36 зв.
- 18.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 37–37зв
- 19.. ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 13–14.
- 20.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 20–27.
- 21.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 48–48 зв.
- 22.ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 161–162.
- 23.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 26–26 зв.
- 24.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 22 зв.–23.
- 25.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 1.
- 26.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 10–11.
- 27.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 3.
- 28.ЦДАГО України. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 17–18.

Монографії і наукові статті

- 29.Аналітична записка. «Молодіжний радикалізм в Україні: чинники ескалації та шляхи попередження небезпечних проявів». Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://old2.niss.gov.ua/articles/1224/>
- 30.Бандурка О.М. Історія держави та права України (1991-2019рр.): Навчальний посібник/за заг.ред. доктора юрид.наук, про

- фесора, академіка Національної академії правових наук Бандурки О.М. – Харків: Майдан, 2019. – 344с.
31. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
32. Белоусов Р. Экономическая история России: век XX. Кн. 2. – Москва: Политиздат, 2000, – 474 с.
33. Брайчевський М. Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – 1989. – №4. – С. 76-82.
34. Брошеван В., Черная В. Становление независимой Украины [Текст]: (Хроника событий в стране в период с 16 июля 1990 года по 20 февраля 1992 года в документах и материалах). – Симферополь: [б.и.], 2003. – 74 с.
35. Брутенц К.Н. Тридцать лет на Старой площади. – М. Междунар. отношения 1998 – 564с.
36. Власенко О. В. Політика «за склом», або Таємниці виборчих технологій. — К.: Знання України, 2003. — 94 с.
37. Володимир Щербицький: спогади сучасників / [за ред. В. Возіанова, В. Врублевського, Ю. Єльченка та ін.] – К., 2003. – 588 с.
38. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. – Київ: Основа, 1999. – 220 с.
39. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
40. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Либідь, 1992. – 135 с.
41. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. – М.: Политиздат, 1985. – 383с.
42. Горбачев М. С., Славин Б. Ф. Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М.С. Горбачева с политологом Б.Ф. Славиним. – Изд. 2-е, доп. – М.: Международные отношения, 2005. – 232с

- 43.Дергачов О. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – Київ: Політична думка, 1996. – 448с.
- 44.Додонов О. Участь робітників у політичному житті СРСР (1961–1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
- 45.Драгунский Д.Зачем он это сделал. Душа Горбачева на карте мира /Д.Драгунский // Новое время. – 2006. – №9. –С.12–14.
- 46.Журавський В. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). – Київ: Парлам. вид-во, 1999. – 112 с.
- 47.Іванова А. Особливості феномену радикалізму в сучасній Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:– <http://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-3/26.pdf>
- 48.Карабанов М. Відвсевладдядо краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.). – Київ: Освіта, 1993. – 76 с.
- 49.Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К.: Факт, 1999. –407 с.
- 50.Коэн С. Можно ли было реформировать советскую систему. // Свободная мысль. – №1 (1551). – 2005. –С.136–162.
- 51.Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – Київ: Століття., 2002. – 392 с.
- 52.Кудряченко А. І. Політична історія України ХХ століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. —К.: МАУП, 2006. — 696 с.
- 53.Кузьменко Ю. Партійно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990-серпень 1991 рр.) // Український історичний журнал. 2013. №4. С. 26-39.
- 54.Кульчицький С.Україна і Росія. Переваги і небезпеки особливих відносин. – Київ: Інститут історії України , 2004. – 113 с.
- 55.Кульчицький С. Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови / С. Кульчицький // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи).

- Матер. наук.-теорет. семінару. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 3- 6.
56. Кульчицький С. Державотворчий процес в Україні. // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С. 3- 1
57. Левчук К. Криза та занепад КПРС-КПУ у 1986-1991 рр. // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Випуск 29. Серія: Історія. – 2019. С. 43-47.
58. Литвин В. Крах перебудовної політики / В. Литвин // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [гол. ред. В. Литвин; авт. кол.: О. Аркуша, С. Біла, В. Верстюк та ін.]; НАН України. Ін-т історії України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. – К., 2008. – С. 586-616.
59. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / В. Литвин. – К., 1995.
60. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. – Київ: Софія, 1994. – 510 с.
61. Масол В. Упущенный шанс. – Київ: «Молодь», 1993. – 148 с.
62. Мунчаев Ш. М. История Советского государства. – М.: Норма, 2008. – 720с.
63. Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985-1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне. 2011. Вип. 11. – С. 282-291.
64. Носков В. Причины поражения КПСС в современных материалах левых партий Украины / В. Носков // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Тезисы докладов научно-практической конференции. – Донецк, 1994. – С. 98- 100.
65. Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985–1991 роки) / І. Овчар // Віче. – 2007. – №21–22. – С. 24–26

- 66.Павловський А.Злет і крах соціалізму в СРСР: наслідки та уроки для України. – Київ: Кий, 1999. – 175 с.
- 67.Палютін М.П. Україно-російські відносини: минуле і сучасність/ М.П.Палютін. – Х.: Курсор, 2006. – 278с
- 68.Рибак І.В. Країни СНД та Балтії у пост союзний період: навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський 6 ФОП Сисин О.В. 2010. – 168 с.
- 69.Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні сер. 1950-х – поч. 1990-х рр.: Монографія. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
- 70.Русначенко А. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989 –1993 роках. – К.: КМ Academia, 1995. –230 с.
- 71.Рыжков Н.И.Перестройка: история предательства. – М.: Новости, 1992. – 400с.
- 72.Скоморовський Б.І. Наслідки перебудовчих процесів у СРСР: державно-правовий аспект // Часопис Київського університету права. – 2013.№1. С. 22-26.
- 73.Танчин І., Луцишин Г. Українські праві радикальні партії після революції гідності. // HumanitarianVision. – 2016. – С. 43-48.
- 74.Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; Редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова), акад. НАН України І. М. Дзюба, акад. НАН України Я. Д. Ісаєвич, акад. НАН України О. С. Онищенко, акад. НАН України В. А. Смолій, С. В. Кульчицький та ін.; Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Том 3. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Новітній Українськийдержавотворчий процес / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 327 с.
- 75.Шейнис В. Август-91: проигранная победа /В.Шейнис // Свободная мысль. – 2006. – №4. – С.19–34

76. Якупов Н. М. Напереломе: уроки поиски: [Одолгих трудных поисках справедливости]. — Одесса: КПОГТ, 2003. — 372 с.

Електронний ресурс

77. Павло Гай-Нижник. Доктор історичних наук. Особистий сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: — [http:// http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/Cdoc.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/Cdoc.php).
78. Політичний компас виборця 2002: Демократична партія України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://party.civicua.org/d0034439.htm>.
79. Радіо свобода. Радикалізм. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/882523.html>.
80. Спортсмен Вадим Титушко «розказав правду» о драке в Києві во время митинга опозиції [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lenta.lviv.ua/other/2013/05/21/5091.html>.
81. Українська молодь готова к еміграції [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.liga.net/news/society/524388-ukrainskaya-molodezh-gotova-k-emigratsii.htm>.
82. Динаміка проникнення Інтернету в Україні (за даними всеукр. опитування, проведеного Київ. міжнар. інститутом соціології 10–19 лютого 2012 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=80&page=1>.